

Russian Revolution. At the first stage (in 1905-1906) law enforcement officials had significant empirical facts about the Spilka's activity but they had no clear idea about the role of the organization in the revolutionary movement. The struggle of gendarmes against the USDS is analyzed in the article. Though the secret police agencies of the Russian Empire had separate facts about the activity Spilka's members, but they couldn't form coherent picture of the Spilka. They were confused in the name of the community, sometimes calling it devised – «Styelka» or with a touch of «Polish intrigue» – «Spulka». Law enforcement officials identified the USDS with the Ukrainian Social Democratic Labour Party (RSDLP), which also focused its activity on peasants. In Ukrainian provinces of the Russian Empire mass organized movement of peasants and rural workers under the leadership of Spilka's centres launched in summer 1906. It was a complete surprise for the Tsarist government. Without sufficient facts about Spilka's activity, law enforcement officials arrested persons of the community. However, searches and arrests of August 18, 1906, first of all extended to Ukrainian political parties – the Ukrainian Democratic Radical Party (UDRP) and the RSDLP. The result of Okhranka's mistake was closing down of the first daily liberal-democratic Hromads'ka Dumka newspaper. The USDS governing body and the local Social Democratic organizations were remained unharmed.

Key words: Special Section of the Department of Police, Okhranka, gendarmes, arrests, Ukrainian Social Democratic Spilka of the RSDLP, Spilka, Ukrainian Hromads'ka Dumka newspaper.

Отримано:28.10.2016

УДК 281.9(477.43)«17-18»

А. Г. Філінюк

ВНУТРІШНЯ КОЛОНІЗАЦІЯ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У статті зроблена спроба осмислити і відтворити на сучасній методологічній основі та залученні широкого кола наукової літератури місце і роль внутрішньої колонізації на теренах Правобережної України від часу її приєднання в 1793-1795 рр. до складу Російської імперії до середини ХІХ ст. Підкреслено, що у вітчизняній і зарубіжній історичній літературі ця проблема знайшла лише епізодичне відображення в контексті політичних й соціально-станових перетворень або боротьби з феодално-поміщицьким свавіллям. Між тим, регіон став об'єктом розгорнутої поміщицької, мануфактурної, промислової, купецької, фінансової експансії.

В процес колонізації регіону були втягнуті не лише кріпосні селяни, що, не витримуючи ненависний гніт і дедалі зростаючу експлуатацію, масово тікали в інші краї в пошуках кращої долі. Особливу зацікавленість у колонізації Правобережжя виявляло російське самодержавство, застосовуючи мобілізаційні та репресивно-силові методи до міграції російських урядовців, цивільних і церковних чиновників, нових власників помість, купців, робітників із середовища національних меншин та іноземних колоністів. Царський уряд проводив масове переселення українських селян для освоєння як південних і південно-східних українських, так і віддале-

них російських губерній. З іншого боку, це робили поміщики, зокрема ті, що організовували в своїх маєтках промислове виробництво й були зацікавлені в дешевій кваліфікованій робочій силі.

Наголошено, що посилення колонізації внесло в суспільне життя та економічний побут регіону новий фактор величезної важливості. Не тільки вирішувало економічні і політичні проблеми в південно-західній окраїні імперії, а й істотно змінювало етнонаціональну та конфесійну палітру її населення.

Ключові слова: внутрішня колонізація, Правобережна Україна, поміщицька колонізація, міграційні рухи.

Добре відомо, що Правобережжя, як і вся Україна, нині вирізняється полінаціональним складом свого населення. Звісно, багатонаціональна панорама регіону формувалася тривалий час, однак сучасного вигляду вона стала системно набувати саме з кінця XVIII ст., коли в ході російсько-польської війни 1792 р. або другого поділу Речі Посполитої [11, с.443], він був анексований і силою зброї приєднаний до Росії та цілеспрямовано перетворювався самодержавством у південно-західну окраїну імперії. Зустрівши виразну більшість українців серед мешканців новоприєднаних українських етнічних земель і гонористу польську шляхту [28, с.3], що була соціальною основою зруйнованої польської державності й продовжувала домінувати в їх суспільному житті, царизм розгорнув не лише масштабну інкорпораційну політику, а й перетворив їх в об'єкт іншоетнічної колонізації.

Аналіз засвідчує, що в дореволюційній, радянській і пострадянській російській літературі висвітлення внутрішньої колонізації набуло загострено політичного характеру. Зокрема, радянська версія ґрунтувалася на двох важливих соціально-політичних обставинах, які були доволі серйозно усвідомлені відразу ж після 1793-1795 рр. Перша з них полягала в тому, що великого значення набула необхідність вивести з-під польського впливу регіон, оголошений в офіційних документах як повернутих від Речі Посполитої. За висловом С. Плохія, захист колишніх польських володінь від західних (а особливо польських) впливів став лейтмотивом російської політики в регіоні протягом десятиліть» [24, с.207]. Для позитивного розв'язання проблеми царизм змушений був застосувати необхідні мобілізаційні та репресивно-силові методи. Ключове місце серед них посіли кооптація магнатів і шляхти в дворянський стан, перенесення у Правобережжя з Росії відсталіх кріпосницьких відносин й військове примушення українців і поляків до покорення новим господарям. Друга обставина представляла собою сукупність пропагандистських та управлінських стратегій, яка дозволяла розглядати діяльність імперії як виключно позитивну, культуртрегерську, оскільки Росію було проголошено головним емансипатором «малих» народів імперії, хоча насправді вона придушувала будь-які «самодіяльні» національні рухи у регіоні. Цілком закономірно, що в риторичі російських дослідників завжди був дуже сильним антипольський та антиколонізаторський пафос, а в їх наукових концепціях особливе місце посідала

позитивна дискримінація на користь раніше «пригноблених» поляками єдиновірних малоросів. Тим самим політичні еліти централізували будь-яку антиколоніальну діяльність, поступово відбираючи право і можливість її вести у керівництва національних рухів й намірів як поляків, так і українців.

Окремі штрихи цієї проблеми знайшли своє відображення в працях таких дослідників, як М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко. До неї зверталися П. Клименко, Є. Сташевський. Із сучасних істориків її торкаються М. Бармак, І. Гирич, О. Гуржій, А. Іванова, Ю. Поліщук, Ю. Присяжнюк, О. Рентг, В. Романцов, В. Сарбей, В. Смолій, А. Філінюк, В. Шандра, Н. Щербак. Останнім часом на неї акцентують увагу представники української діаспори В. Верига, З. Когут, І. Лисяк-Рудницький, П.-Р. Магочій, С. Плохий. Однак загалом ця гостро актуальна проблема комплексно не вивчена і цілісного, синтезного викладу в науковій історичній літературі досі не набула.

Між тим, накопичений у ній фактичний матеріал дозволяє розглянути внутрішню колонізацію в новому світлі та осмислити її характер і найважливіші особливості через призму російської політики та суспільного життя в українському Правобережжі, яке з кінця XVIII перебувало в складі Російської імперії.

Мета цієї розвідки – розкрити внутрішні і зовнішні чинники, котрі спричинили внутрішню колонізацію на теренах Правобережної України наприкінці XVIII – і першій половині XIX ст. й зумовили її тенденції, зміст і специфіку, що позначились на етнонаціональній панорамі її населення.

Передусім підкреслимо, що в сучасних українських енциклопедичних виданнях поняття «колонізація» трактується як «захоплення якої-небудь країни чи області й насильницьке перетворення її на колонію» [32, с.556]. При поясненні цього поняття в російській літературі підкреслюється, що колонізація супроводжується переселенням із центральних районів Європейської Росії в Сибір та інші регіони. Водночас, колонія пояснюється в кількох контекстах: а) як країна чи територія, що перебуває під владою іноземної держави (метрополії), позбавлена політичної і економічної самостійності і котра управляється на основі спеціального режиму»; б) як «поселення переселенців з іншої країни, області і в) співтовариство земляків у чужому місті, чужій країні, земацтво» [33, с.536].

Під поняттям «внутрішня колонізація» ми розглядаємо особливий тип відносин, який самодержавство вибудовувало в Правобережній Україні щодо її корінних мешканців як до підкорених у ході інкорпорації регіону, а до його території – як до захопленої і загадкової. В науковій літературі останнього часу продовжується дискусія навколо того, чи були Наддніпрянська Україна загалом і зокрема Правобережжя колонією Російської імперії. Можна погодитись із київським істориком І. Гиричем про те, що це питання не зовсім просте. І причина полягає передусім у тому, що традиційно поняття колоніалізму в літературі розглядається

головним чином щодо територій країн, котрі не мали спільних суходільних кордонів. Щоправда, автор справедливо схиляється до того, що «Україну до середини XIX ст. у певному сенсі можна вважати колонією. І в часи панування національного дискурсу в суспільно-політичній думці, з усвідомленням себе особною нацією, українська еліта опиняється в колоніальному полоні панування російської і польської державної ідей» [28, с.39].

Скдалось так, що, наприкінці XVIII ст. Правобережжя, як і абсолютна більшість українських земель, опинилося в центрі руху тих могутніх історичних, соціальних, економічних і культурних процесів, які визначали жорстоку боротьбу навколо найважливіших для сучасників проблем [9, с.223], пов'язаних із бурхливим поширенням начал європейської цивілізації, а відтак у черговий раз – в полі зору експансіоністських планів Росії та інших європейських держав. Російська імперія була схожою на більшість імперій складом із суміжних володінь і метою, що полягала, принаймні, в частковому поглиненні чи інтеграції своїх периферій [7, с.71]. Ретельно приховуючи справжні цілі свого політичного курсу і реальні дії щодо його реалізації, самодержавство трактувало загарбання регіону не інакше як захист її мешканців від польського свавілля, надання допомоги одноплемінникам по крові та вірі; з іншого, – як повернення давніх «руських» земель.

У забезпеченні своєї політики у Правобережжі самодержавство керувалося загальною орієнтацією на встановлення політичної, економічної, соціальної та духовної зверхності, враховувало специфіку закоріненої з часів Речі Посполитої її етнонаціональної та конфесійної структури. Характер і особливості колонізації зумовлювалися спрямованістю мети, впливали з конкретних обставин, якими відзначалося Правобережжя [30, с.43]. Росія була джерелом «цивілізаторського» впливу, а регіон виступав його об'єктом.

Початок південно-західному напрямку зовнішньої політики царизму, в епіцентрі якого попала Правобережна Україна, поклала допомога російських військ полякам у розправі над учасниками Коліївщини наприкінці 60-х рр. XVIII ст. З поверненням вектору зовнішньої політики в бік Чорного моря царизм виявив предметне зацікавлення регіоном і все більше задумувався над планами та проектами його колонізації. Більш системного характеру цей інтерес набрав з утвердженням на королівському престолі Станіслава Августа і здобуттям Росією права опікуватися православним населенням Речі Посполитої, оскільки «руские» в її складі населення становили майже 50%, тоді як поляки з литовцями – близько 38-40% [1, с.IX]. Загалом це був свідомий і умотивований вибір, який відображав політичні та економічні інтереси Росії. Об'єктом російської експансії Правобережжя робило вивняткове вигідне географічне розташування і геополітичне становище, обширні, родючі землі [19, с.1; 3, с.40, 41; 4, с.10], вигідні шляхи сполучення та відсутність по всьому периметру надійних природних кордонів.

Безпосередньо практичне виконання цього плану розпочалося на початку 1792 р., а нагодою стало повернення через терито-

рію Правобережжя 120-тисячної російської армії після завершення війни з Туреччиною і підписання Ясського мирного договору 9 січня 1792 р. Свідченням цього є записка Катерини II до фаворита П. Зубова, в якій прямо йшлося про те, що імператриця хоче, щоб князь Н. Репнін «поїхав до головної армії, зібрав якомога більше військ – кількість яких... повинна скласти до 130 тис. осіб – і направився з ними в польську Україну». В разі, якщо Австрія і Пруссія виступлять проти, самодержиця висловила пропозицію у вигляді компенсації, або поділу [27, с.259]. З цього випливає, що імператриця: по-перше, мала твердий намір розширити територію держави за рахунок великого масиву українських та інших земель; по-друге, вибрала найзручніший для реалізації експансіоністського задуму момент, скориставшись слабкістю Речі Посполитої і зацікавленістю союзників її поділами; по-третє, застосувала величезне військо, не залишивши полякам і українцям іншого вибору, як опинитись у складі Російської імперії; по-четверте, скориставшись увагою західних держав до Французької буржуазної революції, здійснила військову інтервенцію в межі Речі Посполитої й разом із Пруссією та Австрією в ході двох поділів остаточно знищила центральноєвропейську державу [17, с.216-217] і приєднала Правобережну Україну.

З приєднанням великого українського регіону на вічні часи і на благо Росії [31, с.100] царизм приступив до розв'язання завдання з утвердження та зміцнення на його території російської державності для використання потенціалу в інтересах імперії. Відтак українці на своїй одвічній історичній землі опинилися в епіцентрі історичної драми зіткнення з державно-спрямованою (російською) силою, яка нещадно нищила їх громадське життя і самотній світ. На формування та розв'язання цілей і завдань військово-політичного забезпечення інкорпораційної політики вплинули дві обставини. По-перше, Правобережжя де-юре стало належати новій метрополії, а де-факто ще тривалий час продовжувало перебувати під польським впливом. Звідси випливала потреба контролю за суспільно-політичною ситуацією та в збереженні внутрішньополітичної стабільності у регіоні завдяки військовій присутності. Помітне розширення території Росії в південно-західному напрямку було важливим за розмірами і характером приєданого регіону [2, с.9]. О. Корнілов писав, що Правобережжя мало коласичне значення для розвитку Росії, оскільки «придбання величезних чорноземних просторів на Півдні і Південному Заході в зв'язку із установами повної безпеки його південного кордону завдяки включенню до складу Росії Очаківської області і посилення колонізації внесли в економічний побут країни новий фактор величезної важливості» [18, с.270]. Це збіглося зі зміною вектору народногосподарської діяльності Росії на Південь, внаслідок чого він посів чільне місце в поставках промисловим країнам Європи хліба і лісу з України та Білорусії. Царизм, який жив поглиненням простору, в туманному інстинкті державного будівництва брав з Правобережної України стільки, скільки було потрібно, щоб осмислити і виправдати далі просування [12, с.46].

Відвівши Правобережжю роль колонії [13, с.56], царизм не залишив її цілісним регіоном, не визнав її корінних мешканців органічною складовою окремого українського етносу. Це постійно нагадувало б про її українськість і породжувало питання про самостійне державне існування. В реінтеграції з республіканською в російську етнонаціональну структуру стержневими були поміщицька колонізація та зміна національного складу землеволоніння за допомогою політико-етнографічного впливу. Важливим напрямом колонізаційної політики як в уявленнях урядових і суспільних кіл, так і об'єктивно – з точки зору забезпечення необоротності обрусіння «інородних» областей, виступало залучення «русского» елемента для облаштування господарств. Тільки маючи надійні форпости серед корінного сільського населення, можна було розраховувати на зміну національного вигляду все ще переважно аграрного суспільства [9, с.121]. Дарма, що найбільша спільнота – українці – опинялася на межі виживання.

Внутрішня колонізація на теренах Правобережжя слугувала для російського самодержавства чинником поглинення і переважання Росією його суспільства [29, с.500], інтеграції регіону в складі імперського організму та механізмом розмивання автентичного населення з допомогою заохочення до заселення росіян, поляків, євреїв, іноземних колоністів і застосування щодо них практики колоніального управління. Водночас система етнографічного впливу на територію регіону входила до арсеналу методів контролю з боку царизму. Звісно, залучення «російського елемента» й інших національних меншин та іноземних колоністів у землеробські господарства було важливим (хоч і не єдиним) напрямком колонізаційної політики. Адже тільки опираючись на надійні форпости зросійщення корінного населення, можна було розраховувати на зміну національного обличчя все ще аграрного суспільства [10, с.121].

Можна без перебільшення сказати, що національна основа сучасного складу населення Правобережжя, як і всієї України, сформувалася головним чином у ХІХ ст., в ході кількох хвиль колонізації з боку сусідніх держав. Її особливість полягала в тому, що творилася вона на українському етнічному ґрунті, який не стільки вбирав іншоетнічні субстрати, скільки створював умови для самостійного існування національних груп [26, с.133-134]. Професор Л. Іванова наголошує, що «міграційні рухи мали різні форми та вияви: вони були стихійними або організованими, масовими чи локальними, відбувалися в межах однієї етнічної території чи виходили далеко за її межі. В орбіту міграційних процесів були втягнуті сотні тисяч осіб, різних за своїм соціальним і майновим станом, рівнем освіти, релігійними переконаннями та етнічною приналежністю» [16, с.91]. Цілком закономірно, що, крім іншого, Правобережна Україна ставала дедалі більш строкатою як в етнічному, так і конфесійному контекстах. Враховуючи, що як і римо-католицька (польська), так і православна (російська) церква, що слугували інструментом її колонізації, були для укра-

їнців чужими, а уніатська глибоко не прижилася і знищувалася росіянами, їх свідомі частини намагалися вивільнитися з-під впливу влади та кожної з них й спрямувати свої зусилля на глибинні духовно-моральні цінності [14, с.241.]

Експансія на територію Правобережжя відкрила для Росії важливі економічні перспективи: а) збільшила природні ресурси і перемістила центр господарської діяльності з півночі на південь протяжністю до 400 км, у сприятливіше географічне середовище; б) забезпечила більш раціональний перерозподіл трудових ресурсів між районами старого й нового заселення; в) отримала можливість використовувати станово-корпоративну організацію, більш високу культуру і економіку, якими відзначалися західні області [22, с.61]. Адже Росія була однією з найбідніших у Європі колонізуючих країн [8, с.185] з відсталими, консервативними кріпосницькими відносинами, для якої екстенсивне господарювання було оптимальним аж до початку ХХ ст., з силовим непартнерським ставленням до корінного населення, гальмуванням переходу на інтенсивні методи господарювання, коли основні зусилля самодержавство витрачало на забезпечення соціально-політичної стабільності імперії. Загалом, політична і економічна відсталість Росії унеможлиблювала серйозні прогресивні зміни на її території.

Помітно виділяється три групи факторів, які впливали на процес формування багатонаціонального складу населення України протягом другої половини XVIII – початку XIX ст. По-перше, це зовнішні фактори, до яких належать політичні процеси, які відбувались у Європі та Малій Азії, найперше військові конфлікти між чотирма державами: Кримським ханством, Річчю Посполитою, Російською та Турецькою імперіями, а територія України знаходилася в епіцентрі подій як стратегічно важливий плацдарм для сторін, які боролись за домінування у Європі, особливо на Чорноморському узбережжі. Друга група факторів – внутрішні, які багато в чому впливали з попередньої групи, оскільки саме зовнішня політика царизму зумовлювала ставлення держави до підданих із їх правовим статусом на підкорених землях. Третя група факторів пов'язана з природньо-еволюційними процесами розвитку націй, торговельно-економічними та міграційними процесами. Своїми діями уряд Російської імперії створив правові основи для формування багатонаціонального складу населення Правобережної України.

В основі колонізаційної політики російського уряду даного періоду можна простежити чітко сформовані інтереси щодо іммігрантів. Царизм був зацікавлений у залученні до Правобережжя іноземних колоністів [5, с.52] з наміром перетворити їх у союзників. Правове регулювання міграційних процесів з боку держави виражалось у створенні нормативно-правової бази для переселень іноземців, прийнятті ними підданства Російської імперії та закріпленні їх правового статусу; створенні особливих адміністративних органів для організації переселень і «опіки» переселенців. У вищих колах Росії тривалий час обговорювалось питання про

правовий статус переселенців, створення регіональної системи управління переселенцями і різноманітні плани їх влаштування. Однак, їх соціально-правове становище було юридично зафіксоване лише у 1819 р. Колоністи становили особливу, напівпривілейовану категорію сільського населення та за своїм становищем були наближені до державних селян, виділяючись лише деякими пільгами. Колоністи мали право вільно переходити до інших станів, виходячи з колоністського або залишаючись в ньому. В останньому випадку вони повинні були сплачувати податки і відбувати повинності за обидва стани. В майновому відношенні значною пільгою був великий земельний наділ.

Стратегія етнічного плюралізму, що здійснювалася в краї, все більше узгоджувалася із стратегією зростання та посилення російсько-комовного політичного та освітньо-культурного середовища. Поряд із нерегулярною садибною забудовою корінних мешканців, просторими будинками та палацами поляків розширилася регулярна щільна забудова єврейських і з'явилася забудова російських будинків, а самі міста робилися все більш русифікованими і багатоетнічними, внаслідок чого в складній поліетнічній структурі міського життя майже безперервно відбувалися перетини та поєднання різноманітних тенденцій. Губернатори висловлювалися украй негативно про їхню значну присутність по селах, зокрема в період низки виселень у міста наприкінці 1807 р., після прийняття указу від 9 грудня 1804 р. про єврейський перепис. Цю переселенську акцію, що мала тривати і в 1809-1810 рр., зупинили 29 грудня 1808 р., однак ні росіяни, ні поляки так і не позбулися своєї щодо них ворожості. Їхнє, регульоване спеціальними правилами і значно більшими, ніж для поляків, обмеженнями, – це окремий світ, який ми ледве зауважуємо хоча про його повсюдну присутність слід постійно пам'ятати [6, с.28].

Особлива увага приділялася проникненню росіян у ремісничі гільдії та інтегруванню ремісників в етнічно змішаний міщанський клас. Самі міста ставали етнічно більш розрізненими, чужими і ворожими для їхнього населення. Збільшення чисельності та частки росіян, євреїв, представників інших етносів посилювало тенденцію до ще більших етнічних змін у структурі міст [29, с.507]. Міста першими відчували наплив росіян, основними категоріями яких виступили військові, чиновники, купці, підприємці. Відтак вони поступово стали перетворюватися в реальні осередки російської імперської влади та культури і своєрідні форпости модернізації на російській взірць всієї прилеглої території завдяки запровадженню імперських стандартів через офіційні установи, одержавлену церкву та русифікацію освіти тощо. Далі цей російський сектор (своєрідна лійка) поступово розширювався, охоплюючи суспільство з усіх сторін.

Якщо українців силою зброї змусили жити в чужій державі, нав'язали їм владу, в духовно-моральній основі якої були закладені антиукраїнські інтенції, то німців та інших іноземних колоністів стимулювали до поселення та господарювання низкою приві-

леїв. За рахунок заохочення та притоку росіян, євреїв, інших іноземців до занять ремеслом, промислами, заводським і фабричним виробництвом, а головне торгівлею, в Правобережжя українці витіснялися на узбіччя суспільного життя як у географічному, так і соціально-економічному відношеннях. Збільшення чисельності та частки росіян, євреїв, представників інших етносів посилювало тенденцію до ще більших етнічних змін у структурі міст. Якщо на селі переформатування соціальних відносин не внесло якісних коректив у становище корінних мешканців, то в такому міському середовищі відбувалося своєрідне перемелювання всіх прибулих, котрі перетворювалися в частину пролетаріату та міщан імперії.

Цілеспрямовано витісняючи українців на окраїні міст, збільшуючи його чисельно за рахунок іноетнічного населення і наповнюючи неукраїнцями та чужою інформацією, росіяни дедалі звужували можливості корінного населення розвивати їх власну культуру, традиції та морально-етичні цінності і норми. Відтак міста стали втрачати нагромаджений віками етнічний, культурний, інтелектуальний і політичний потенціал. З кінця XVIII і особливо з 30-х рр. XIX ст. регіон став об'єктом розгорнутої російської мануфактурної, промислової, купецької й фінансової експансії, покликаної підкорити його, давно пов'язаного з західноєвропейським ринком, своєму впливу і закріпити позиції «отечественной» промисловості на українському ринку [23, с.19]. Уряд був зацікавлений у розвитку внутрішньої торгівлі, щоб, з одного боку, задовольняти імперію продовольством, і натомість збувати серед мешканців промислові вироби, з іншого, – якнайшвидше економічно пов'язати з історично російськими губерніями імперії.

На початку ще не ставилося завдання докорінно змінити національний склад землеволодіння [8, с.121, 173]. Випробуваною зброєю інкорпорації соціальної сфери виступила асиміляція українців, головне вістря якої спрямовувалося на міста і містечка. Царизм всіяко сприяв формуванню в них етнічно роз'єданого стану міщан шляхом інтенсивного наповнення росіянами, поляками, євреями [25, с.141], іноземцями. У Правобережжі, як і в усій Наддніпрянщині, місто культурно та мовно перемелювало прийшлих, перетворюючи їх на частину російського пролетаріату і міщанства [28, с.5]. Щоправда, штучне залучення інших етносів до міст не посилювало російського землеволодіння в краї.

Зростання іншоетнічного елемента «мало суперечливі наслідки. З одного боку, воно позитивно вплинуло на розвиток господарства, обмін професійним, культурним і науковим досвідом, з іншого, насамперед через те, що професійна структура населення неукраїнських національностей були специфічно профільованою (росіяни переважно вливались у велику промисловість, сферу управління, науку, освіту, церковну службу, євреї утримували ремесло і торгівлю, німці і чехи захопили провідні позиції в сільськогосподарському товарному виробництві, зокрема технічних культур і т.д.). Це об'єктивно ставало перешкодою на шляху природного розвитку соціальної структури української нації, напе-

ред зумовлювало її деформований характер» [15, с.89]. Польська шляхта була задіяна в текстильній, порцеляновій, скляній, металургійній, а надто цукровій промисловості [20, с.323]. До того ж, польські землевласники залишалися соціально домінантною категорією в регіоні й панівною верствою, оскільки царизм вбачав у них опору для контролю над селянством і підтримання кріпосницького порядку [21, с.75].

Засобом фінансової та міграційної експансії царизму стало поступове просування російського капіталу в регіон із запасами сировини і дешевих робочих рук для налагодження промислового виробництва. Вільний доступ до Чорного моря, будівництво там торговельного флоту, пільги російським купцям для переїзду активізували російських підприємців до поступового переміщення їх капіталів у напрямі з півночі на південь України. Уряд прагнув максимально використати вигідне географічне положення і прикордонне розташування, наявність важливих сухопутних і водних шляхів, а також зростання попиту європейських і азійських країн на українські товари, передусім на хліб, для розширення торговельно-економічних зв'язків імперії.

Отже, включення Правобережжя до складу Росії та інкорпораційна політика самодержавства, спрямована на поглинення всіх сфер його життя, і пов'язані з ними тенденції спричинили дедалі зростаючу колонізацію регіону та істотну еволюцію в етнонаціональній і етносоціальній структурі населення. Вона обумовлювалась освоєнням теренів українцями з Волині й Галичини, переміщенням значної частини селян у міста і містечка, численними втечами селян та їх організованими переселеннями в інші українські землі і внутрішні регіони імперії. Водночас на терени Правобережної України був спрямований потік російських колоністів, представлений, крім військового контингенту, цивільними та церковними чиновниками, дворянами, котрим були пожалувані великі маєтності, купцями, промисловцями, робітниками, поляків, євреїв, іноземних колоністів тощо. Проте міграції російських землевласників у досліджуваному періоді не був масовим і не забезпечив їм домінуючих позицій у регіоні.

Загалом внутрішня колонізація в Правобережній Україні стала перешкодою на шляху природного розвитку соціальної структури української нації і дедалі більше спотворила її характер, а зміни у ній врешті-решт перетворилися в один із глибинних чинників міжнаціональних суперечностей.

Список використаних джерел та літератури:

1. Объяснительная записка П.А. Гейсмана «Что такое представляла из себя известная в истории «Польша»? // Ильенко А.К. Начало конца Польши. Введение в историю борьбы за объединение России при императрице Екатерине Великой. Материалы извлеченные: 1) из московского отделения общего Архива Главного штаба. 2) из Военно-учётного Архива того же штаба и 3) из московского Главного Архива Министерства иностранных дел и напечатанное штабс-капитаном А.К. Ильенко / под ред., с пре-

- дисл. и объяснит. запискою ординарного проф. Николаевской Академии Ген. штаба полк. Н.В. Гейсмана. С табл. / Н.В. Гейсман. – СПб. : Тип. воен.-книжн. магаз. Н.В. Васильева, 1898. – С.1-LVIII.
2. Российское законодательство X-XX веков. Т.6: Законодательство первой половины XIX века. – М. : Юрид. лит., 1988. – 432 с.
 3. Хозяйственная статистика России / сост. В. Андросов. – М. : Тип. Селиванского, 1827. – 282 с.
 4. Воспоминания русских крестьян XVIII – первой половины XX века / вст. ст., сост. В.А. Кошелева ; коммент. В.А. Кошелева, Б.В. Мельгунова и В.П. Бударagina. – М. : Новое литературное обозрение, 2006. – 784 с.
 5. Бармак М. Законодавче регулювання економічного життя німецьких поселенців на українських землях Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст. / М. Бармак // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль : ТДПУВГ, 2000. – Вип.10. – С.52-64.
 6. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. / Даниель Бовуа ; пер. з фр. Зої Борисюк. – Львів : Кальварія, 2007. – 296 с.
 7. Беккер С. Россия и концепт империи / Сеймур Беккер // Новая имперская история постсоветского пространства : сб. ст. (Библиотека журнала «Ab Imperio») / под ред. И.В. Герасимова, С.В. Глебова, А.П. Каплуновского, А.Б. Могильне, А.М. Семёнова. – Казань : Центр Исследований Национализма и Империи, 2004. – С.67-80.
 8. Геллер М. История Российской империи : в 3-х томах / Михаил Геллер. – М. : МИК, 1997. – Т.2. – 320 с.
 9. Голенищев-Кутузов И. Гуманизм у восточных славян / И. Голенищев-Кутузов // Украина и Белоруссия. – М. : Наука, 1968. – 523 с.
 10. Горизонтов Л.Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.) / Л.Е. Горизонтов. – М. : Индрик, 1999. – 272 с.
 11. Дейвис Н. Боже ігрище: історія Польщі / Норман Дейвіс ; пер. з англ. П. Таращук. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1080 с. : іл.
 12. Демкович-Добрянський М. Україна і Росія: Історичні нариси на теми російського імперіалізму / М. Демкович-Добрянський. – Львів – Краків – Париж : Вид. спілка «Просвіта», 1993. – 205 с.
 13. Дорошенко Д. Історія України : в 2 т. / Дмитро Дорошенко. – К. : Глобус, 1991. – Т.2. (від половини XVII століття). – 349 с.
 14. Драгоманов М. Политические сочинения. / М. Драгоманов. – М. : Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1908. –Т.1: Центр и окраины. – 486 с.
 15. Етнографія України : навч. посіб. / за ред. С.А. Макаручука. – Львів : Світ, 1994. – 520 с.
 16. Іванова А.Г. Гетьманщина у XVIII ст.: Політичні процеси і постаті [історичні нариси проф., канд. іст. наук Іванової А.Г.]. – К., 2016. – 186 с.
 17. Ковалевский М.М. Очерки по истории политических учреждений России / М.М. Ковалевский. – М. : Изд. дом «Территория будущего», 2007. – 240 с.
 18. Корнилов А.А. Курс истории России XIX века / А.А. Корнилов ; вст. ст. А.А. Левандовского. – М. : ООО «Изд-во Астрель»; «Изд-во АСТ», 2004. – 862 с.
 19. Левинский В. Царская Россия и украинский вопрос / В. Левинский. – Женева : Издание укр. с.д. робочих Канады, 1917. – 105 с.
 20. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель а народів / Павло-Роберт Магочій ; пер. з англ.: Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; карти П.-Р. Магочій ; покажчики Л. Ільченко; наук. ред. С. Біленький ; ред. укр. вид. А. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 21012. – 794 с.+XXII с.+карти+табл.

21. Миллер А. Россия и Украина в XIX – начале XX в.: непредопределенная история / Алексей Миллер // Украина и Россия: общества и государства / отв. ред.-сост. Д.Е. Фурман. – М. : Права человека, 1997. – С.71-87.
22. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б.Н. Миронов. – СПб. : Дм. Буланин, 1999. – Т.1. – 548 с.
23. Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика / А.П. Оглоблин. – К. : Госиздат Украины, 1925. – 233 с.
24. Плохий С. Брама Європи / Сергій Плохий ; пер. з англ. Романа Клочка. – Х. : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – 496 с.
25. Пономарёв А. Промышленность Украины в XVIII в. / А. Пономарёв. – Черновцы : [Б. и.], 1968. – 186 с.
26. Пономарьов А.П. Етнічність та етнічна історія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / А.П. Пономарьов. – К. : Либідь, 1996. – 272 с.
27. Стегний П.В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795 / П.В. Стегний. – М. : Международные отношения, 2002. – 696 с.
28. У кітхя двоглавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів. – Х. : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2006. – 352 с.
29. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації : наукове видання / А.Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – 728 с.
30. Філінюк А.Г. Російська колонізаційна політика на Правобережній Україні на рубежі XVIII–XIX століть / А.Г. Філінюк // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – К. : Рідний край, 1999. – Вип.9. – С.43-57.
31. Верстюк В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення : хронологічний довідник / В.Ф. Верстюк, О.М. Дзюба, В.Ф. Репринцев. – К. : Наук. думка, 1995. – 688 с.
32. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., доп. та CD) / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.: іл.
33. Новый энциклопедический словарь. – М. : Большая Российская энциклопедия: РИПОЛ КЛАССИК, 2007. – 1456 с.: ил.

А. Г. Філінюк

**Внутренняя колонизация в Правобережной Украине
в конце XVIII – в первой половине XIX ст.**

В статье предпринята попытка осмыслить и раскрыть на современной методологической основе и использовании значительного числа научной литературы место и роль внутренней колонизации на территории Правобережной Украины со времени её присоединения в 1793-1795 гг. в состав Российской империи до середины XIX ст. Подчеркнуто, что в отечественной и зарубежной исторической литературе эта проблема нашла лишь эпизодическое отражение в контексте политических и социально-сословных преобразований или борьбы с феодально-помещичьим произволом. Между тем, регион стал объектом развернутой помещичьей, мануфактурной, промышленной, купеческой, финансовой экспансии.

В процесс колонизации региона были вовлечены не только крепостные крестьяне, которые, не выдерживая ненавистного гнета и все более возрастающей эксплуатации, массово убежали в другие

края в поисках лучшей жизни. Особенную заинтересованность в колонизации Правобережья выявляло российское самодержавие, применяя мобилизационные и репрессивно-силовые методы к миграции российских урядников, гражданских и церковных чиновников, новых собственников поместий, купцов, рабочих из числа национальных меньшинств и иностранных колонистов. Царское правительство проводило массовое переселение украинских крестьян для освоения как южных и юго-восточных этнических украинских, так и отдаленных собственно российских губерний. С другой стороны, это делали помещики, в частности те, что организовывали в своих поместьях промышленное производство и были заинтересованы в дешевой квалифицированной рабочей силе.

Отмечено, что усиление колонизации внесло в общественную жизнь и экономический быт региона новый фактор огромной важности. Не только решало экономические и политические проблемы в юго-западной окраине империи, но и существенно изменяло этнонациональную и конфессиональную палитру её населения.

Ключевые слова: внутренняя колонизация, Правобережная Украина, помещичья колонизация, миграционные движения.

A. Filinyuk

Internal colonization in the Right Bank Ukraine in the end of XVIII – first half of XIX century

In the article it was made an attempt to understand and recreate on modern methodological basis and by involving a broad range of scientific literature, place and role of internal colonization on the territory of Right-Bank Ukraine since its accession in 1793-1795 to the Russian Empire to the middle of the XIX century. It was emphasized that in the domestic and foreign historical literature this problem had been highlighted only sporadically and was reflected in the context of political and social-classes changes or fight against feudal landlords' arbitrariness. Meanwhile, the region had become the object of deployed landlords', manufacturing, industrial, merchant and financial expansion.

In the process of colonization of the region were involved not only the serfs that, were not withstanding the oppression and constantly growing exploitation, massively fled to other areas in search of a better life. Particular interest in colonizing of the Right bank revealed the Russian autocracy, applying mobilization and repressive-forcible migration of Russian government officials, civil and church officials, the new owners of estates, merchants, workers from among minority and foreign colonists. The tsarist government carried out mass migration of Ukrainian peasants to develop both the southern and south-eastern Ukrainian and remote Russian provinces. On the other hand, landowners, particularly those who organized in their estates the industrial production, were interested in cheap skilled labour.

It was investigated that the strengthening of colonization had made a new factor of great importance in the social life and economic life of the region. This factor not only had solved economic and political problems in the south-western outskirts of the empire, but also significantly had changed the ethnic, national and confessional variety of its population.

Key words: internal colonization, Right-Bank Ukraine, landlords' colonization, migration movements.

Отримано: 23.06.2016